

hand! Op bladzijde 164, waar het gaat over de *Bereijdinghe tot het heijlich sacrament* van Jacomijne Costers, staat te lezen: 'Het is van het grootste belang het symbolische offer van Christus intens mee te beleven...'. Deze uitleg gaat nu juist voorbij aan de wezenlijke betekenis van de eucharistie: het offer van Christus is immers niet symbolisch maar reëel.

P. Bange

R. Bessem, ed., *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam (1352) 1392-1579 (1583)* (Publicaties van het Gemeentearchief Amsterdam XXV; Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, 1997, 655 blz., ISBN 90 6550 026 X).

Het omstreeks 1395 gestichte karthuizerklooster lag even buiten Amsterdam (in het tegenwoordige Oud-West) en werd door vele schenkingen het rijkste klooster van de omgeving. De geregelde uitdeling van aalmoezen aan de poort zal tot die populariteit, vooral onder Amsterdammers, hebben bijgedragen. Maar in 1566 kreeg het zwaar te lijden van de Beeldenstorm en veel tijd voor herstel was er niet: in 1579 werd het opgeheven. Beheer en administratie (en inkomsten) van de goederen werden aan het burgerweeshuis overgedragen en het archief van de karthuizers belandde zo in het weeshuis — en uiteindelijk in het Amsterdamse gemeentearchief. Bessem heeft nu de vele oorkonden daaruit, vermeerderd met stukken uit andere archieven welke op Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven betrekking hebben, uitgegeven in een fraai en handzaam deel dat 769 nummers bevat. Waar originelen ontbraken (en sommige waren al in de eerste helft van de zestiende eeuw 'een weynig gecorrodeert ende deurbeten' (nummer 282) respectievelijk door 'quade bewaernisse ende vochticheyt ... een weynich vergaan ende innegegeten', nummer 283) vulden de 408 oorkondenafschriften in het kort na 1400 aangelegde, zorgvuldig bijgehouden cartularium van het klooster doorgaans de lacunes.

De eigenlijke editie wordt voorafgegaan door een bijna 60 bladzijden tellende inleiding van technische aard. Bessem zelf behandelt de selectiecriteria, de vindplaatsen en de gebruikte methode van uitgave, B. R. de Melker het cartularium en zijn plaats binnen de (tot tweemaal toe grondig hervormde) kloosteradministratie, 1401/1402-1537. De uitgave zelf is met grote acribie volbracht — een bewonderenswaardige prestatie. Alle stukken uit het kloosterarchief zijn in extenso uitgegeven, zodat de gebruiker voor deze stukken niet bij eerdere uitgaven hoeft te rade te gaan. Vanzelfsprekend is dit overigens niet. P. H. J. van der Laan maakte in zijn in 1975 verschenen *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* uiteraard gebruik van het weeshuisarchief en onder de nummers 1 tot en met 125 (van voor 1400) in de hier besproken editie zijn er maar vier die niet ook compleet bij Van der Laan staan. Nergens krijgen we te lezen dat dit voor Bessem toch een probleem moet zijn geweest. Zeker, zijn uitgave is diplomatisch gezien iets nauwkeuriger, in een enkel geval is de datering verbeterd, maar wezenlijk voor de gebruiker is het verschil niet. En hoe staat het met de kopregesten? Een kleine wijziging in de woordkeus levert meestal het verschil met de regesten van Van der Laan. In nummer 18, een erfenisregeling — geen afstand van erfenis! — uit 1370, is zelfs de verkeerde lezing van de inhoud door de laatste in de nieuwe uitgave gehandhaafd. Heeft de vervanging van Van der Laans 'rente' in desbetreffende regesten door 'pacht' te maken met de behoefte aan variatie? Het woordgebruik wordt tot vrijwel het laatst toe volgehouden. (De merkwaardigste uitzonderingen vinden we in nummer 463, een handeling die volgens het regest op 'pacht' slaat, terwijl het regest van nummer 464 waarin deze handeling wordt bevestigd weer van 'rente' spreekt, en al in nummer 68, waar het regest een erfpacht 'pacht' noemt die bij de *vidimus* van de oorkonde, nummer 479, weer 'rente' heet.) Aangezien men in Amsterdam voor erfrenten de uitdrukking

'rente tot een eeuwige pacht' placht te gebruiken, is de term 'pacht' wel te verantwoorden, maar het bevordert de duidelijkheid niet: men moet nu eerst de oorkonde lezen om te weten wat het regest bedoelt, een erfrente of de (veel minder voorkomende) erfpacht die op een andere eigendomsverhouding berust en in de akten soms als 'huur' wordt aangeduid.

De vestiging en overdracht van erfrenten is een verschijnsel dat vanaf 1380 geregeld in de akten opduikt. Terwijl twee akten uit 1384 (nummers 36 en 37) verhuur ten naasten brande vermelden, bevat de collectie geen voorbeelden van tijdpacht daterend van voor 1532, waarna ze vrij geregeld voorkomen en termijnen van vijf tot negen jaar noemen. Ook de losrente is een laat verschijnsel: de oudste desbetreffende akte is, *salvo errore*, van 1485. De uitgave bevat voorts veel eigendomsoverdrachten en boedelscheidingen en een groot aantal diversen waaronder wat processtukken, dijkzaken, een paar gevallen van zeventuig, één van naastingsrecht (nummer 188), en levert uiteraard een schat aan gegevens over de topografie en de inwoners van Amsterdam in de late Middeleeuwen.

J. A. Kossmann-Putto

M. Smeyers, B. Cardon, ed., *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the international colloquium Leuven, 7-10 September 1993* (Corpus van verluchte handschriften VIII, Low Countries series V; Leuven: Peeters, 1995, xii + 799 biz., ISBN 90 6831 670 2).

Het tienjarig bestaan van het Studiecentrum Vlaamse miniaturisten van de Katholieke universiteit Leuven en de afsluiting van het onderzoeksproject naar het pre-eyckiaanse realisme in de Vlaamse kunst rond 1400 gaven in 1993 aanleiding tot een tentoonstelling, gericht op het bredere publiek, en een wetenschappelijk colloquium. Het centrale thema, handschriftilluminatie in Vlaanderen omstreeks 1400 in Europees perspectief, wordt in deze handelingen door een internationaal forum van wetenschappers — een adreslijst vinden we achter in het boek — behandeld in vijftig bijdragen, gegroepeerd in vijf delen. De individuele bijdragen behandelen ofwel concrete handschriften, ofwel meer algemene aspecten van deze pre-eyckiaanse stijl in diverse landen van Europa en de kunsthistorische discussies daarover. Een alfabetisch register op naam en vindplaats van de geciteerde en afgebeelde handschriften maakt dat het boek ook als naslagwerk gebruikt kan worden. De benaming 'bundel' is hier nauwelijks op haar plaats: het zorgvuldig uitgegeven omvangrijke boek met tientallen afbeeldingen is een kunstwerk op zich en lokt uit tot kijken en lezen.

De bijdragen gaan de discussie met elkaar aan, elkaar bevestigend of juist nuancerend. In zijn *introductory lecture* 'With a view to reality: the rise of bourgeois-ideals in the late Middle Ages' (3-14) snijdt Herman Pleij een voor hem vast thema aan: de techniek in de kunst van de confrontatie tussen de ideale wereld van het paradijs en het werkelijke leven op aarde. Hij illustreert dit aan de hand van een karikaturale afbeelding van een sneeuwpop in de marge van een religieuze tekst en het literaire thema van de blauwe schuit; volgens Pleij twee uitingen van de waarden van de opkomende stedelijke burgerij.

In deel I, 'The international character of pre-eyckian manuscript illumination and painting', behandelt Albert Châtelet in 'Modalités et origines du réalisme dans l'enluminure parisienne entre 1380 et 1415' (27-39) de kenmerken van het realisme. Een realistische afbeelding van menselijke figuren naast een veelal abstracte weergave van landschap en/of interieur ontwikkelt zich in Parijs omstreeks 1412-1415. Dorine Proske-van Heerdt stelt in haar bijdrage 'Realism at the cradle of illumination in the Northern Netherlands' (111-126) precies deze voor het